

„Lélekző halottiság” – Tompa Mihály utolsó éve az Arany-levelezés alapján

A történeti távolságnak hála, a klasszikus magyar irodalom szerzőinek viszonyai egyértelműnek tűnnek: barátok vagy ellenségek voltak, segítettek vagy hátráltatták egymás karrierjét, epigonjai voltak a másíknak vagy túlnőttek a nagy elődön. Ebből a szempontból is sajátos helyet foglal el a 19. századi magyar irodalom történetében Tompa Mihály és Arany János egymáshoz fűződő viszonya.

Vörösmarty Mihályhoz képest meghatározható Petőfi Sándor, Petőfihez képest a „petőfieskedők” – ugyanakkor Tompa és Arany (ha más szempontból is, de) más viszonyulást mutattak mind a költészeti hagyomány, mind a költői szerep tekintetében. Se Vörösmartynál, se Petőfinél nem kérdőjeleződik meg az alkotó szubjektum és az általa létrehozott szövegek közti szoros egység, kölcsönösen éltetik egymást. Vörösmarty temetésének demonstratív volta nem költészete hatásának végét jelenti, Petőfi egyénisége pedig pályájának vége révén pedig egyenesen átlényegül versei és élete egységébe.

Ehhez a hagyományhoz képest Tompát és Aranyt folyamatosan foglalkoztatják a saját életműre, annak értékességére és befejezettségére vonatkozó nyugtalanító kérdések. Arany többször nevezi töredékesnek saját életművét, míg Tompa – rettegve attól, hogy költészetét elfeledik – utolsó éveiben gyakorlatilag kihátrál a költészetből. Alapvető különbség azonban kettejük között, hogy míg Aranynál ez a reflexió költészete integráns részévé vált (már a *Bolond Istók* első énekétől kezdődően), addig Tompánál néhány kivételtől eltekintve inkább az irodalmon kívüli megnyilvánulásaiban jelent meg (amennyiben a levelezését ilyennek tekintjük – márpedig ő maga éles különbséget tett megjelentetésre szánt irodalom és magánlevelezés között).

A gyermekeit elvesztő, az irodalmi életben való marginalizálódástól egyre inkább rettegő, saját egészségügyi gondjainak megoldhatatlanságába beletörődő Tompa Mihálynak Arany Jánoshoz fűződő viszonya új szakaszba lép 1866-ban. Arany János és Tompa Mihály 1865-ben találkoztak utoljára, amikor Tompa két hetet töltött barátjánál Pesten, ezt követően Tompa haláláig, 1868. július 30-ig levelek révén tartják a kapcsolatot (halálának hírért egy előre megírt levélben maga Tompa jelenti be Aranyinak). Az 1865 végén lányát elvesztő Arany János levelezési tematikája felzárkózik Tompához (aki elvesztette mindkét fiát), ugyanakkor Tompa számára Arany válik a legfontosabb kapcsolattá a magyar irodalmi élethez. Levelezésük retorikájának szervező ereje 1866-ban a következő: a lányát frissen elvesztett Arany vigasztalja a halálra készülődő, bár látszólag éppen a vigasztaló pozíciójában lévő Tompát. Családi veszteségeik összemérése párhuzamos egészségügyi bajaik tárgyalásával. Feltűnően keveset szerepelnek a költészet kérdései ekkori levelezésükben: az elégikus költészet helyébe a melankolikus magatartás lép, amely persze nem lehet meg a művészet, az irodalom nélkül.

Ezt a paradoxont járják körül kettejük levelezésében a nyelvi kifejezés elégtelenségéről szóló passzusok. Tompa először Arany Jánosnak a Piroska elvesztése feletti fájdalmával kapcsolatban fogalmazza meg a némaság kényszerét, a szavak elégtelenségét a fájdalom kifejezésére vagy enyhítésére: „Az ember ilyenkor látja: mennyire szereti, de se meg nem mentheti, se meg nem vigasztalhatja egymást. Istenem, mily szerencsétlenek is vagyunk mindnyájan! Nem tudunk mit szólni, mit írni, nem tudjuk mivel nyugasztalni átvert szíveteket.” (1866. január 3. 7.)*

A részvét hallgatását már következő levelében feloldja saját bajának közlésével, ami a hallgatáson túli szenvedés, sőt a halál közösségét is jelenti: „Épen midőn gyászos leveled érkezett: akartam én is írni hozzád; szólni bizonyos véletlen, vagy fájdalom, igen is vélhető esetről. Azonban hadd maradjon hallgatásban. Elég nektek a magatok fájdalma, s akkor, úgy is érteni fogjátok azt: mit akartam mondani. Én nagyon beteg vagyok; hetek, hónapok óta esem, sülyedek; javulás, fordulat és – remény nélkül.” (1866. január 24. 10.)

A (levél- és vers)írás értelmetlenségének az egyén hanyatlásával és a sors vizsgálhatatlanságával való összekötése szintén meghatározó szólama levelezésük utolsó időszakának. „Mit és minek írnak? Az általam annyiszor elmondott s általad épen annyiszor hallott jeremiadot ismétlem-e? Arról beszéljek-e ismét, s mindig: hogy életem, a künn tébolygó ebénél is céltalanabb, nyomorultabb? hogy sem élni, sem elveszni nem hagy a sors, hanem kínzó-padra feszítve tart?” (1867. május 25. 91.) Arany válaszlevelében biztosítja barátját, hogy ő aztán ismeri az „írjak? ne írjak?” dilemmáját (egy 1856-os versének egyenesen ez a címe, bár ott a dilettantizmus elharapódzása miatt teszi fel a kérdést), ugyanakkor – csak finoman utalva arra, hogy Tompa is egy levélben ír az írás értelmetlenségéről – azt állítja, hogy még a „jeremiád” „sem oly aggasztó, mint a [...] teljes hallgatás” (1867. május 30. 94.), valamint a nyavalyák megírása legalább jól esik, ha nem is tud segíteni (1867. szeptember 14. 118.).

A halál se Tompánál, se Aranynál nem feltétlenül a betegség folyamatának eredménye. Tompa „jeremiádjai” éppen arról szólnak, hogy a vágyott halált folyton halasztja elhúzódó, egyre súlyosbodó betegsége. Egy korábbi, a schwarzenbergi fürdőből küldött levelében egyenesen „közép állapotnak” nevezi helyzetét, s az aranyi „fájó gép” előzményeként is felfogható élőhalott automataként írja le magát egy meglehetősen ijesztő, ugyanakkor meglepően modern képben: „De ily irtózatoss közép állapotról, minőben én vagyok, fogalmam se volt. Fenn járva oktalan állati gyötrelmeket állok ki, melyek gyilkolnak folyvást, enyhület és pausa nélkül. [...] És ez nem éri végét, nem változik se jobbra, se balra. [...] Meghalni? ez tréfa, ez mulatság, ez boldogság volna. De nem lehet. Nem tudok.” (1866. július 1. 26.). Később így fogalmaz: „Én – fájdalom! – még-mindig élek. Rajtam amaz – egyik német poeta által mondott – szavak se teljesülnek: Nincs senki olyan boldogtalan: / Hogy meg

* A levelezésből vett idézetek oldalszámai a következő kiadásra vonatkoznak: *Arany János Összes Művei*, XIX. kötet, Levelezés 5, 1866–1882. S. a. rend. Korompay H. János. Budapest, Universitas Kiadó, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2015.

ne tudjon végre halni. [...] „Ez élve nullá-válás, e lélekző halottiság: iszonyú.” (1866. október 10. 39–40.)

Arany már egy 1866-os levelében leírja, hogy lánya halála, 1865. „december óta az sem vagyok, mi azelőtt: – semmi sem vagyok” (1866. augusztus 19. 34.). Ezt két évvel később, Tompának a *Toldi szerelme* hatodik ének kezdetére vonatkozó megjegyzései kapcsán így fogalmazza meg: különösen az esett jól neki Tompa dicséretében, hogy a részletet nem csak versként méltatja, hanem annak a fájdalomnak a kifejezőjeként, amely Piroska halála óta mindennapjai részévé tette az elmúlást. „Mintha nem is az élők, hanem a holtak társasága volna már az enyém. Igazán, a halál komoly gondolatja azon naptól fogva lett mindennapi társam; s bár, hozzád mérve, egészségesnek látszom, épen úgy oda számítom magamat a hová te, édes Miskám; hidd el egy hajóban evezünk. Egy részem már ott van”. (1868. február 27. 167.) A méltató levélben Tompa a fájdalom és a vers viszonyát a vergődő „csiga” és a fájdalomából keletkező gyöngy viszonyában látja (1868. február 23. 163.).

Mindez nevezhető-e a romantika valamely kései formájának, ahol a véges lét elégtelenségének belátása az elmúlás taglalása révén (részben az irodalmon túllépve) olyan lehetőségeket nyit meg, amelyek kiemelnek a mindennapiságból? Az elmúlásnak se a heroikus, se az ironikus-groteszk formáját nem találjuk meg kettejük levelezésében. Míg Aranynál inkább az elmúláshoz való humoros-elégikus viszonyulás dominál (már a *Toldi estéjétől*, de aztán a „saját halál” szöveggörnyezetében kiteljesedve egy évtizeddel a tárgyalt levelek után az *Őszikék* darabjaiban is), addig Tompa nem az egyéni, a „saját haláltól” retteg, hanem attól, hogy halálával megszűnik mint *költő* is.

Ha így tekintünk kettejük levelezésben megnyilvánuló barátságára, az abban megnyilvánuló irodalomfelfogásra, akkor ennek a szemléletnek az alapjait nem a romantikában kell keresni, hanem a romantika utáni, majd az előző századfordulón meghatározóvá váló szemléletben. Egy manapság már egyre kevésbé ismert költő szorongása levelezik egy már akkor is az egyik legnagyobb tartott költő sokrétű tevékenységbe szétosztott rezignációjával.

Tompa idegességének „vulkánja” élete utolsó évében még a levelezést is majdnem felrobbantja, mégpedig zavarba ejtő táviratok révén. Az Akadémia évenként más-más osztálynak adott ki kétszáz arannyal járó nagyjutalmat az előző hat évben megjelent műveket figyelembe véve. Amikor Tompa értesül Jókai *Honjából* arról, hogy (Madách Imre és Tompa barátja, Szász Károly mellett) rajta van a nyelv- és széptudományi osztálynak 1868-ban kiadandó díjra pályázók listáján, a következő sürgönnyt küldi Aranynak: „Megdöbbenő válságosság. Felvétlenül (!) semmi így lehet kortest lélek megzavarója, ítélet mikor? Válaszolj rögtön így, Tompa” (1868. január 22. 137.).

Arany már korábban írt Jókainak arról, hogy tegye világossá: a lista csak javaslat, nem végleges. Majd amikor egy következő táviratából kiderül, hogy Tompa is ezzel a közléssel kapcsolatban írta zilált sürgönnyét, az esetleges kudarcától rettegvé, levélben válaszol: „Az a gondolat: miféle válság? micsoda lélek zavar? micsoda ítélet?”

Igazán megdöbbsentem [...] állapotodon, s különben is az a nap életem egyik legsötétebb napja lévén, a képzelődés annyira megroncsolta idegeimet, hogy a magam állapotán rémültem el. Csak hosszú küzdés után, este későn jöttem a sejtelemre, hogy az ítélet szó mire célozhat, de válaszolni mégsem mertem, míg újra telegrammod nem jött másnap.” (1868. január 24. 143.) Válaszában Tompa kifejti, hogy „mint a tűzhányó hegy, megtisztulok az ilyen kitörések által”, ugyanakkor „mi telegrammomat illeti: nem csudálom, hogy megdöbbsenté; [!] [...] Én is megdöbbsenek magamtól szeretett Jánosom, [...] mert az egész lény egyéniségnek kit Tompa Mihálynak hívtak és ösmérték egykor, elmállását nyomorultúl elveszését érzem.” (1868. január 31. 146–147.)

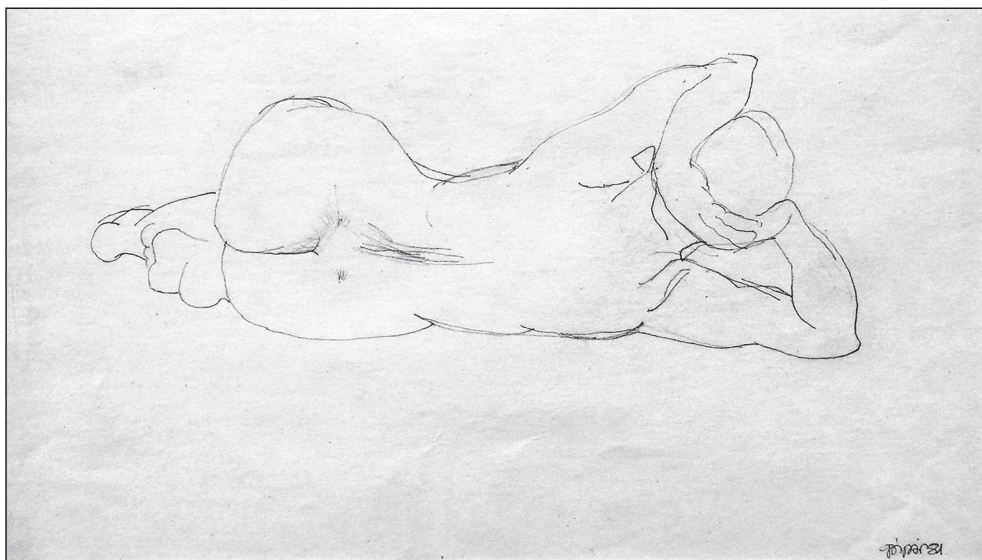
Tompa közvetlenül halála előtt még egyszer zavarba hozta Aranyt és pesti barátait egy 1868. április 24-i sürgönyével, amely így szólt: „Aranynak Pesten akademiánkban. Távirassék pesti szeretteimnek aranynak csengerinek eötvösnek gyulainak száznak jokainak kimulasom, végbucsum áldásom! Isten akaratja. Amen! Találkozunk.” (1868. április 24. 181.) Amikor az aggódó Arany és Szász Károly rákérdeztek, mi áll az üzenet hátterében, Tompa először nem érti a kérdést, majd azzal védekezik, hogy ez csak egy előre megírt sürgöny, amely valamilyen módon mégis elküldésre került (később levelében már azt írja: „tudtom nélkül, akaratom ellenére szintűgy én tettem [mármint az üzenet leküldését], a gonosz sors intézkedése folytán, mely a kártyát ily visszásan kevertette velem”. 1868. április 30. 188.). Arany hosszas, szinte nyomozói alaposágú levélben próbálja feltárni, hogyan kerülhetett sor az üzenet terjedésére Pesten, mindezt éppen Tompa megnyugtatósa érdekében („Tehát egy megdöbbsentő hír elterjedt – és később bebizonyult, hogy nem volt igaz. Mi volna ebben rád nézve szegyenítő?... A te telegrammod nem látott nyilvánosságot...” 1868. április 30. 188.). Tompa azonban azt is zokon veszi, hogy barátja egyáltalán foglalkozik még a témával: nem volt elég egyszer szembesíteni kínos tetteivel, még egyszer le kell írni az egészet, újra felzaklatva Tompa feleségét is? (1868. április 30. 189.)

Nem sokkal ezután, 1868. július 30-án beteljesedik Tompa sorsa; előre megírt búcsúlevelét Arany egy nappal Tompa Mihály halála után, 1868. július 31-én kapja meg. A levél utolsó mondata Arany lányának sírkövééről származik: „A lélek él: találkozunk!”

Levelezésük lezárását Arany Tompára írott sírversei jelentik, amelyek egyszerre tagadják, hogy halálával megszűnne költői hatása, s – immár magát is a felejtés mechanizmusának hatalmába helyezve – visszaigazolják, hogy a költő jelenlétének végeztével véget ér költészetének hatása is. A *Tompa sírkövére* első epigrammája így fogalmaz: „Tompa Mihály sírkövén ez elomló szikla nem emlék; / Ő maradandóbbat tón saját műveiben. / Csak jel [...]”. A síremlék nem őrzi mindazt, ami Tompa, nem képes kifejezni azt, amitől Tompa több, mint egy immár a síremlékkal megpecsételt, lezárt emlék. A „csak jel” paradoxonja éppen azt a kettősséget tartalmazza, aminek feloldhatatlansága Tompát élete utolsó éveiben kínozza. Az ő dühkitörései nélkül, de az én és az általa alkotott költészet kettősségével való számvetés Arany kései költé-

szetének is meghatározó szólama. (Elég kiemelni az *Őszikék* darabjai közül a *Mindvégig*, a *Naturam furca expellas...* vagy a *Tamburás* öreg úr című verseit.)

Mindez a Tompát búcsúztató másik költeményben, a *Szegény Miska sírkövére* című szövegben, az utolsó „levélben” így jelenik meg: „Hát jól van így, amice Tompa: / Én skártba, te végnyugalomba; / S ha nem pönög lantunk, gitárunk, / A varjú sem károg utánunk.”

Gáspár András: Akt I.